

СПОСОБИ САМОЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ У ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

Мартинюк Юрій Володимирович,

аспірант юридичного факультету

Західноукраїнського національного університету

Статтю присвячено характеристиці заходів оперативного впливу як правових прийомів неюрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Запропоновано під заходами оперативного впливу розуміти передбачені у договорі чи законі спеціальні різновиди самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, що є односторонніми діями юридичного характеру, вчинюваними учасниками договірної правовідносини самостійно з метою припинення або попередження повторення порушень договірних зобов'язань. Виокремлено низку основних ознак самозахисту договірних прав та запропоновано авторське розуміння поняття самозахисту. Обґрунтовано необхідність сприймання заходів оперативного впливу як спеціальних способів самозахисту з огляду на спорідненість їх правової природи та наявність низки визначальних спільних ознак, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу (порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірної правовідносини або створення реальної загрози такого порушення); 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації (управомоченою особою є учасник договірної правовідносини, який здійснює самозахист та застосовує заходи оперативного впливу самостійно та в односторонньому порядку); 3) однакова мета їх застосування (протидія неправомірному посягання на суб'єктивні цивільні права учасника договірної правовідносини). Зроблено висновок, що юридичними фактами, які надають учаснику договірної правовідносини право на реалізацію заходів оперативного впливу, є порушення його суб'єктивного цивільного права та створення реальної загрози такого порушення, що відповідає концепції превентивного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, а також гармоніює із встановленими у законі правовими підставами для використання способів самозахисту.

Ключові слова: захист суб'єктивних цивільних прав, договірні зобов'язання, заходи оперативного впливу, самозахист, відмова від договору, порушення суб'єктивного цивільного права, створення реальної загрози порушення.

Martyniuk Yuriy. Ways of self-defense of civil rights in contractual obligations

The article is devoted to the description of measures of operative influence as legal methods of non-jurisdictional form of protection of civil rights in contractual obligations. It is proposed to understand the measures of operative influence as special types of self-protection of civil rights in contractual obligations provided in the contract or law, which are unilateral acts of a legal nature committed by the parties to the contract to stop or prevent recurrence of breach of contract. A number of basic features of self-defense of contractual rights are singled out and the author's understanding of the concept of self-defense is offered. The necessity of perception of measures of operative influence as special ways of self-defense is substantiated, proceeding from affinity of their legal nature and existence of a number of defining common features, among which: 1) the same legal grounds for the application of self-defense and measures of operational influence – violation of the subjective civil rights of the party to the contractual relationship or the creation of a real threat of such violation; 2) the same subjective specifics of their implementation – the authorized person is a party to the contractual relationship, which carries out self-defense and applies measures of operative influence independently and unilaterally;

3) the same purpose of their application – to counteract the illegal encroachment on the subjective civil rights of the party to the contractual relationship. It is concluded that the legal facts that give the party to the contractual relationship the right to implement measures of operative influence is a violation of its subjective civil law or the creation of a real threat of such a violation, which corresponds to the concept of preventive protection of civil rights in contractual obligations, as well as harmonizes with the legal basis for the use of self-defense.

Key words: protection of subjective civil rights, contractual obligations, measures of operational influence, self-defense, withdrawal from the contract, violation of subjective civil law, creation of a real threat of violation.

У практичній площині домінуючою формою захисту суб'єктивних цивільних прав залишається юрисдикційна. Така форма безпосередньо пов'язана зі зверненням носіїв порушених, невизнаних чи оспорюваних прав до компетентних державних органів та посадових осіб, уповноважених здійснювати їх захист. Водночас говорити про те, що неюрисдикційна форма захисту порівняно із юрисдикційною є другорядною, неповноцінною і може нехтуватися особою чи органом, що застосовує право, немає жодних підстав. До того ж відповідно до законодавства (ст. 20 ЦК) право на захист особа здійснює на свій розсуд [1, с. 63]. З огляду на зазначене вважаємо за необхідне охарактеризувати заходи оперативного впливу як правові прийоми неюрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях.

Зауважимо, що правова природа неюрисдикційного захисту завжди становила значний інтерес для цивілістів. Найбільшої підтримки отримало запропоноване О.П. Сергєєвим визначення поняття неюрисдикційної форми захисту як дій громадян і організацій, пов'язаних із захистом цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, що вчиняються ними самостійно, тобто без звернення за допомогою до державних та інших компетентних органів [2, с. 132]. Вказане визначення, на нашу думку, не відповідає сучасним тенденціям розвитку як цивілістичної доктрини, так і практики, адже воно ототожнює досліджуване поняття із поняттям самозахисту, тим самим максимально обмежуючи його зміст та унеможливаючи включення до неюрисдикційного захисту інших форм, які, безумовно, також відповідають його концепції та призначенню. У такому разі доцільно навести позицію О.Г. Хрімлі, який вказує, що «неюрисдикційна форма захисту прав виявляється у задіянні суб'єктами господарювання

власних резервів і використанні наданих їм законом засобів і способів правового захисту порушених суб'єктивних прав <...> Залучення суб'єктом господарювання третіх осіб задля захисту прав шляхом врегулювання спору сторонами спору за допомогою таких третіх осіб, які не наділені правом виносити обов'язкові для сторін рішення (медіаторів, незалежних експертів, посередників та ін.), також буде належати до неюрисдикційної форми захисту прав» [3, с. 26]. Зважаючи на це, вважаємо, що наведене визначення неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних, у тому числі договірних, прав потребує перегляду та коригування з урахуванням сучасних тенденцій розвитку інституту цивільно-правового захисту (зокрема, появи нових і не заборонених законом можливостей легальної протидії посяганням на цивільні права без звернення до суб'єктів владних повноважень).

Зауважимо, що з огляду на доктринальний характер класифікації форм захисту за дихотомічним способом на юрисдикційні та неюрисдикційні вітчизняне законодавство не містить положень, що визначають поняття та природу неюрисдикційної форми. Практично єдиною нормою, спрямованою на регламентацію правовідносин щодо самостійного захисту суб'єктами своїх прав, є ст. 19 ЦК України, присвячена самозахисту цивільних прав. Можливо, саме з цієї причини чимало науковців ототожнює його із неюрисдикційною формою захисту або вказує на її домінуючий характер.

Ст. 19 ЦК України визначає, що особа має право на самозахист свого цивільного права та права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Ч. 2 цієї статті містить основну умову застосування способів самозахисту, згідно з якою

вони повинні відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися у договорі або акті цивільного законодавства. Із зазначеного можна виділити низку основних ознак самозахисту договірних прав, зокрема: 1) правовими підставами для застосування самозахисту є порушення суб'єктивного цивільного права або інше протиправне посягання на нього, до якого можна віднести недобросовісне невизнання, оспорування суб'єктивного права, а також створення реальної загрози його порушення; 2) суб'єктом, правомочним здійснювати самозахист, є безпосередньо носій суб'єктивного права, яке було піддане неправомірному посяганням, а також інша особа; 3) змістом самозахисту є протидія неправомірному посяганням на суб'єктивне цивільне право, спосіб якої не повинен бути заборонений законом та суперечити моральним засадам суспільства; 4) спосіб самозахисту повинен корелювати зі змістом права, що порушене, характером дій, якими воно порушене, а також наслідками, що спричинені цим порушенням; 5) вибір способу самозахисту може залежати як від власної волі суб'єкта, так і від зумовленості цього способу змістом договору або нормативно-правового акта.

В цілому зазначимо, що самозахист був історично першим проявом захисту особи в давньому праві як самостійне відбиття чужого неправомірного нападу. Захист прав і майнових інтересів здійснювався власними засобами потерпілого, який залучав для допомоги членів своєї сім'ї, близьких родичів, друзів [4, с. 44]. Дослідження правової природи самозахисту цивільних прав знайшли своє відображення у численних цивілістичних працях та спричинили значні наукові дискусії. Так, В.П. Грибанов під самозахистом цивільних прав розумів здійснення правомочною особою дозволених законом дій фактичного характеру, спрямованих на охорону її особистих або майнових прав та інтересів [5].

Існує в цивілістиці й інша точка зору щодо правової природи самозахисту, ключовою у якій є необхідність розуміння

самозахисту як дій і фактичного, і юридичного характеру. Так, О.О. Кот, здійснивши комплексний аналіз як наукових джерел, так і судової практики, дійшов висновку про те, що в межах неюрисдикційних форм самозахисту суб'єктивних цивільних прав наявні як фактичні дії, так і заходи оперативного впливу на порушника, тобто юридичні дії [6, с. 254]. Схожої позиції дотримується й С.М. Бервено, на думку якого, способами самозахисту юридичного характеру цивільних прав можна вважати, зокрема, у договірних зобов'язаннях застосування стороною так званих оперативних санкцій на противагу невиконанню іншою стороною договірних обов'язків [7, с. 214–215].

Позиція вищих судових інстанцій також полягає у визнанні сутності самозахисту як фактичних і юридичних дій, що можна простежити на прикладі правових висновків, висловлених у низці постанов Вищого господарського суду України за результатами розгляду справ [8; 9]. З аналізу цих правових позицій випливає, що у площині судового правозастосування спостерігається підхід щодо широкого бачення сутності самозахисту цивільних прав та сприйняття його не тільки як фактичних та юридичних дій, а й як звернення за захистом до суб'єктів владних повноважень. Одразу ж зазначимо, що, на нашу думку, останнє не може вважатися істинним, оскільки таке звернення, по-перше, нівелює значення домінуючого в цивілістиці підходу до класифікації форм захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну, а по-друге, суперечить змістовому наповненню терміна «самозахист», який у спеціальній літературі тлумачиться як захист себе від небезпеки, нападу, ворожих дій тощо, а також захист себе власними силами [10]. Інакше кажучи, у разі включення до розуміння самозахисту можливості звернення носія порушеного права до компетентних державних органів захист здійснюватиметься не його власними силами, а шляхом реалізації адміністративних повноважень. Це не відповідає змісту самозахисту, який намагався вкласти законодавець у це поняття. Отже, під самозахистом цивільних прав у договірних зобов'язаннях слід розуміти виключно дії, що вчиняються безпосередньо учасником договірних правовідношення –

носієм суб'єктивного права, яке зазнало неправомірних посягань, без звернення до компетентних державних органів, посадових осіб чи інших суб'єктів, що здійснюють захист цивільних прав.

Що стосується вирішення питання про те, які ж дії слід вважати самозахистом (виключно фактичного характеру чи і фактичного, і юридичного, у тому числі й заходи оперативного впливу), то, як вище зазначалось, однозначної відповіді на нього у науці немає. Так, на думку О.А. Беяневич, застосування оперативно-господарських санкцій управненою стороною в односторонньому порядку не дає однозначних підстав говорити про те, що вони виступають різновидом самозахисту прав суб'єктів господарювання. Вважаємо, що у такому разі відбувається термінологічний збіг, адже і самозахист, і застосування в односторонньому порядку оперативних санкцій здійснюється правомочною стороною одноособово. Водночас слід враховувати, що, на відміну від самозахисту, в господарських договірних відносинах можуть застосовуватися лише узгоджені сторонами в договорі або передбачені законодавством оперативно-господарські санкції і лише за конкретні і визначені сторонами в договорі порушення. Поза цими межами правомочною стороною такого роду санкції довільно обиратися не можуть [1, с. 64].

Натомість Л.М. Баранова, проаналізувавши ознаки самозахисту, які випливають зі змісту ст. 19 ЦК України, робить висновок про те, що заходам оперативного впливу, в тому числі й односторонній відмові від зобов'язання, притаманні всі зазначені характеристики. Це дає підставу стверджувати, що такі заходи належать до способів самозахисту [11]. Р.В. Гринько стверджує, що будь-яка дія під час самозахисту має як фактичний, так і юридичний характер, оскільки вона спричиняє настання правових наслідків (наприклад, припинення правопорушення, забезпечення недоторканності цивільного права або ліквідація наслідків порушення аж до повного відновлення становища, яке існувало до порушення). При цьому неважливо, для захисту яких цивільних прав застосовуються способи самозахисту (майнових чи особистих немайнових).

З огляду на вказане дослідник констатує, що заходи оперативного впливу становлять різновид способів самозахисту [12].

Визначення поняття заходів оперативного впливу в положеннях ЦК відсутнє, проте воно міститься у положеннях ГК України, зокрема у ст. 235, згідно з якою за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Що стосується різновидів заходів оперативного впливу, то приблизний їх перелік визначений у ст. 236 ГК України, згідно з якою у господарських договорах сторони можуть передбачати використання таких видів оперативно-господарських санкцій: 1) односторонньої відмови від виконання свого зобов'язання управненою стороною із звільненням її від відповідальності за це (у разі порушення зобов'язання другою стороною); відмови від оплати за зобов'язанням, яке виконане неналежним чином або достроково виконане боржником без згоди другої сторони; відстрочення відвантаження продукції чи виконання робіт внаслідок прострочення виставлення акредитива платником, припинення видачі банківських позичок тощо; 2) відмови управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, а також повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням (списання з рахунку боржника в безакцептному порядку коштів, сплачених за неякісну продукцію); 3) встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання (зміна порядку оплати продукції (робіт, послуг), переведення платника на попередню оплату продукції (робіт, послуг) або на оплату після перевірки їх якості тощо); 4) відмови від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушила зобов'язання. При цьому у ч. 2 вищевказаної статті декларується

невичерпний характер переліку оперативно-господарських санкцій. Сторони можуть передбачити у договорі також інші оперативно-господарські санкції. Також важливими для кваліфікації заходів оперативного впливу є положення ст. 238 ГК України, у якій визначаються правові підстави для можливості їх застосування учасниками договірних правовідносин. Зокрема, підставою для застосування оперативно-господарських санкцій є факт порушення господарського зобов'язання другою стороною. Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання. Порядок застосування сторонами конкретних оперативно-господарських санкцій визначається у договорі.

Проаналізувавши вищенаведені законодавчі норми, можна зробити деякі висновки щодо основних характеристик інституту заходів оперативного впливу як правових прийомів неюрисдикційної форми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. По-перше, єдиною правовою підставою для можливості учасника договірних правовідносин застосувати захід оперативного впливу законодавцем у межах ГК України визначене порушення зобов'язання (наприклад, відмова продавця передати проданий товар покупцеві (ст. 665 ЦК), непередання наймодавцем майна наймачеві (ст. 766 ЦК), прострочення страхувальником внесення страхового платежу і несплата його протягом десяти робочих днів після пред'явлення страховиком письмової вимоги про сплату страхового платежу (ст. 997 ЦК) та ін.). Водночас аналіз положення ч. 2 ст. 849 ЦК України, згідно з яким, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору підряду та вимагати відшкодування збитків, дає підстави стверджувати, що це ще одне правове підґрунтя для можливості учасника договірних правовідносин застосувати заходи оперативного впливу у випадку, якщо безпосереднього порушення цивільних прав ще не відбулось, однак існує реальна загроза цього

[13, с. 319]. Отже, робимо висновок, що юридичними фактами, які надають учаснику договірних правовідносин право на реалізацію заходів оперативного впливу, є порушення його суб'єктивного цивільного права або створення реальної загрози такого порушення. Це відповідає концепції превентивного захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, а також гармоніює із встановленими законом правовими підставами для використання способів самозахисту.

Що стосується суб'єктів реалізації права на застосування заходів оперативного впливу, то ними закон визначає осіб, які безпосередньо потерпіли від порушення прав без звернення до суб'єктів владних повноважень, до компетенції яких віднесено здійснювати захист цивільних прав. Тобто заходи оперативного впливу застосовуються учасником договірних правовідносин самостійно та в односторонньому порядку, що також відповідає сутності самозахисту як неюрисдикційної форми захисту прав.

Метою здійснення заходів оперативного впливу законодавець у ст. 235 ГК України визначає припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що в цілому гармоніює зі змістом формулювання мети самозахисту як протидії порушенням і протиправним посяганням, встановленої у ст. 19 ЦК України, що вказує на чергову схожість цивільно-правових інститутів самозахисту та заходів оперативного впливу.

В цілому варто погодитися з Р.В. Гриньком, який справедливо вказує й на деякі їх відмінності. Зокрема, особливість застосування заходів оперативного впливу полягає у тому, що вони застосовуються лише тоді, якщо це встановлено у договорі або законі. Це означає, що в разі відсутності договірних або законодавчих закріплень таких заходів захисту кредитор позбавляється права скористатися таким правовим захистом. Так, право на притримання речі кредитором закріплюється у ст. 594 ЦК України та застосовується лише у разі наявності укладеного між сторонами договору. Водночас право відмовитися від договору купівлі-продажу виникає у покупця лише у випадках, передбачених законом, а саме:

продавець відмовився передати проданий товар (ч. 1 ст. 665 ЦК); продавець не передає покупцеві товар або документи, що стосуються товару, у встановлений строк (ч. 2 ст. 666 ЦК) [12].

Натомість законодавець у контексті правового регулювання відносин із застосування самозахисту надає суб'єктам такого самозахисту вищий рівень диспозитивності, що проявляється у відсутності умови щодо необхідності обумовлення способів самозахисту у договорі чи законі, за винятком того, що вони не повинні бути заборонені законом та суперечити моральним засадам суспільства. Саме цю відмінність ставить в основу розмежування інститутів самозахисту та заходів оперативного впливу О.А. Беяневич [1, с. 64]. Проте, на нашу думку, достатність та ґрунтовність цього аргументу для можливості визнання їх самостійними і не пов'язаними між собою цивільно-правовими інститутами у контексті неюрисдикційного захисту прав у договірних зобов'язаннях викликає сумніви, адже цілком очевидно, що необхідність обумовлення заходів оперативного впливу в договорі чи в законі вказує не на протиставлення цих заходів побудованому на засадах диспозитивності інституту самозахисту, а на можливість сприйняття заходів оперативного впливу як спеціальних випадків застосування самозахисту та на обґрунтовану потребу у встановленні їх співвідношення як частини і цілого.

З огляду на усе зазначене є усі підстави сформулювати дефініцію самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях як різновиду неюрисдик-

ційної форми захисту, що полягає у самостійному та односторонньому вчиненні учасником договірною правовідношення не заборонених законом дій фактичного та/або юридичного характеру, спрямованих на протидію протиправному посяганням на власні суб'єктивні права, опосередковані цивільно-правовим договором, або на права інших учасників договірною правовідношення. Натомість під заходами оперативного впливу слід розуміти передбачені у договорі чи в законі спеціальні способи самозахисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях, що є односторонніми діями юридичного характеру, вчинюваними учасниками договірною правовідношення самостійно з метою припинення або попередження повторення порушень договірною зобов'язання. Необхідність розуміння заходів оперативного впливу як спеціальних способів самозахисту обґрунтовується спорідненістю правової природи цих інститутів та наявністю низки визначальних спільних ознак, серед яких: 1) однакові правові підстави для застосування самозахисту і заходів оперативного впливу (порушення суб'єктивного цивільного права учасника договірною правовідношення або створення реальної загрози такого порушення); 2) однакова суб'єктна специфіка їх реалізації (управомоченою особою є учасник договірною правовідношення, який здійснює самозахист та застосовує заходи оперативного впливу самостійно та в односторонньому порядку); 3) однакова мета їх застосування (протидія неправомірному посяганням на суб'єктивні цивільні права учасника договірною правовідношення).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беяневич О. Про форми захисту прав суб'єктів господарювання. *Українське комерційне право*. 2007. № 8. С. 63–64.
2. Гражданское право : учебник. Ч. 1 / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого ; изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Проспект, 1997. 132 с.
3. Хрімлі О.Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 320 с.
4. Підпригора О.А. Основи римського приватного права : підручник. Київ : Вентурі, 1997. 226 с.
5. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва : Статут, 2000. URL: http://civil.consultant.ru/elib/books/1/page_13.html (дата звернення: 21.01.2022).
6. Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
7. Бервено С.М. Проблеми договірною права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.

8. Постанова Вищого господарського суду України від 10 жовтня 2006 р. у справі № 5/262 URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_1371965.html (дата звернення: 22.01.2022).

9. Постанова Вищого господарського суду України від 13 вересня 2007 р. у справі № 23/80. URL: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_1690710.html (дата звернення: 22.01.2022).

10. Словник української мови : в 11 томах. Том 9. 1978. URL: <http://sum.in.ua/s/samozakhyst> (дата звернення: 23.01.2022).

11. Баранова Л.М. Одностороння відмова від зобов'язання як спосіб неюрисдикційної форми захисту суб'єктивних цивільних прав. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_11 (дата звернення: 23.01.2022).

12. Гринько Р.В. Заходи оперативного впливу та способи самозахисту: порівняльно-правовий аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. Вип. 9–2 (1). С. 159–162. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_9-2%281%29__45 (дата звернення: 23.01.2022).

13. Гриняк А.Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 319 с.